



ΕΕΜΠΣΟΘ

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ  
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ  
ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ  
«ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ»

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ  
ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ  
«ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ»

ΤΟΜΟΣ ΣΤ΄

ΤΟΜΟΣ ΣΤ΄

2015

ΠΑΤΡΑ 2015

ISSN: 2241-0015



ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ  
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ  
ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ  
«ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ»

ΤΟΜΟΣ ΣΤ΄

ΠΑΤΡΑ 2015

**ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ-ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ**

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΓΟΡΑΣ  
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ  
ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ  
ΠΟΛΥΚΑΡΠΙΟΣ ΚΑΡΑΜΟΥΖΗΣ  
ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΕΡΕΖΗΣ  
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΙΛΙΑΣ

**ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ**

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ  
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΝΤΖΑΝΑΡΗΣ  
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

**ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ**

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ

**ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΕΝΝΟΙΑ»



ΕΚΔΟΣΗ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ  
του  
*αιμνήστου*  
*Καθηγητού*  
*Νικολάου Ματσούκα*





## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγικό σημείωμα .....	11
---------------------------	----

### ΜΕΡΟΣ Α΄ Μελέτες

#### **Konstantinos Agoras**

DE L'IRRÉDUCTIBILITÉ D'UNE 'VISION ECCLÉSIALE' À L'ECCLÉSIOLOGIE: <i>RÉFLEXIONS HERMÉNEUTIQUES ET SYSTÉMATIQUES</i> <i>SUR L'IDÉE DE COMMUNION CHEZ JEAN ZIZIOULAS</i> .....	14
--	----

#### **Konstantinos Agoras**

LA RENCONTRE 'ORTHODOXIE-MODERNITÉ' DES SLAVOPHILES À VLADIMIR LOSSKY ET AU-DELÀ .....	40
---	----

#### **Konstantinos Agoras**

«DIEU», «ÊTRE» ET LE « <i>MYSTÉRION</i> », OU DE LA PENSÉE DES GRECS ET DE LA RÉVÉLATION CHRISTIQUE .....	102
---	-----

#### **Konstantinos Agoras**

L'ORTHODOXIE ET LA 'PERSONNE' UNE INTRODUCTION À LA PROBLÉMATIQUE .....	124
--	-----

#### **Εἰρήνη Ἀρτέμη**

Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΒΑΠΤΙΣΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ .....	171
--	-----

#### **Nikolaos Asproulis**

DIVINE <i>MONARCHIA</i> AND THE INTERPRETATION OF PATRISTIC TRADITION T.F. TORRANCE AND JOHN ZIZIOULAS IN DIALOGUE .....	196
--	-----

#### **Bruce N. Beck**

"WHEN SHALL I COME AND SEE THE FACE OF GOD?" THE EXEGETICAL AND HISTORICAL GENESIS OF THE TRISAGION HYMN .....	228
--	-----

**Бранко Горгиев**

ΕΤΙΜΟΛΟШКО-СΕΜΑΝΤΙЧКА ТУМАЧЕЊА ТЕРМИНА *ΑΓΛΠΗ*  
 – ΟΔ ΧΟΜΕΡΑ ΔΟ СВ. ΜΑКСΙΜΑ ΙСΠΟΒЕДНИКА ..... 257

**Слађана Ристић Горгиев**

ДУХ, ДУША И ТЕЛО У ВИЗАНТИЈСКОЈ ПАТРИСТИЦИ ..... 270

**Απόστολος Α. Καπρούλιας**

Η ΘΕΙΑ ΠΡΟΝΟΙΑ ΩΣ ΠΡΟΤΥΠΩΣΗ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΚΗ  
 ΣΤΗΝ ΑΠΟΦΑΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ..... 283

**Πολύκαρπος Καραμούζης - Ευστάθιος Στέφος**

ΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΩΝ  
 ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ  
 ΓΙΑ ΤΟ ΝΕΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ..... 291

**Αλεξάνδρα Κουτσοурά**

ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΠΕΡΙ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ  
 ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ  
*Περί κενοδοξίας και ὅπως δεῖ τούς γονέας ανατρέφειν τά τέκνα*  
 ΣΕ ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΔΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ,  
 ANNE-MARIE MALINGREY ..... 309

**Γεώργιος Νεκτάριος Αθ. Λόης**

ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ..... 335

**Αναστάσιος Γ. Μαράς**

Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ ..... 359

**Κωνσταντίνος Μαντζανάρης**

Η ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ:  
 ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ..... 380

**Αντώνιος Μπιτσάκης**

Η ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ..... 395

**Πέτρος Μποζίνης**

Ο ΤΡΟΠΟΣ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ ΤΩΝ ΑΙΡΕΤΙΚΩΝ  
 ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ,  
 ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ ΒΑΡΒΕΡΙΝΟ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟ GR.336 ..... 421

**Ελένη Β. Νταφοπούλου**

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ  
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΜΕ ΘΕΜΑ  
ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ ΣΤΗΝ ΣΤ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ.

ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ, ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΣΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ ..... 435

**Αθανάσιος Ν. Παπαθανασίου**

ΣΑΡΚΑ ΝΑΙ, ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ ΟΧΙ!  
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΗ,  
“ΙΘΑΓΕΝΕΙΑ” ΚΑΙ “ΕΡΩΤΗΜΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ”.

ΜΙΑ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΙΣ ΑΠΑΡΧΕΣ ..... 463

**Ευάγγελος Κ. Πριγκιπάκης**

ΟΙ ΑΙΡΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΣΧΙΣΜΑΤΑ

ΣΤΗΝ ΚΑΝΟΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ..... 517

**Ιωάννα Στρεπέλια**

«ΜΙΚΡΗ ΠΡΑΣΙΝΗ ΘΑΛΑΣΣΑ»  
ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΟΔΥΣΣΕΑ ΕΛΥΤΗ ΚΑΙ  
ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ..... 545

**Ηλίας Τεμπέλης - Όλγα Θεοδώρου**

Ο ΙΩΣΗΠΟΣ ΜΟΙΣΙΟΔΑΞ, Ο «ΠΑΝΟΣΙΩΤΑΤΟΣ» ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ  
ΚΑΙ Ο «ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΟΣ» ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΪΩΑΝΝΗΣ ..... 569

**Χρήστος Αθ. Τερέζης**

ΟΝΤΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΝΥΣΣΗΣ:  
ΓΕΝΙΚΗ ΟΥΣΙΑ-ΙΔΙΑΙΤΕΡΗ ΟΥΣΙΑ.

Μία προσέγγιση (Μέρος Β') ..... 595

**Александра Костић Тмушић**

ΑΝΤΟΛΟΓΙЈЕ СТАРОГ СРПСКОГ ПЕСНИШТВА ..... 629

**Michael Wolter**

Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ.  
ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ ΣΤΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ  
ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Μτφρ. Αθανάσιος Αντωνόπουλος, ΕΚΠΑ ..... 654

**Σταύρος Γιαγκάζογλου**

Η ΠΝΕΥΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΧΡΙΣΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΝΗΣΙΩΤΗ ..... 673



**Παντελής Χατζηϊωάννου**

ΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΒΕΔΑ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΤΟΥ  
 ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ,  
 ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ “ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΓΓΛΩΝ” ..... 712

**ΜΕΡΟΣ Β΄****Βιβλιοκρισίες****Αναστάσιος Γ. Μαράς**

Λόης, Γεώργιος-Νεκτάριος Αθ.  
*Ιστορία της Σερβίας. Πολιτική και εκκλησιαστική*..... 732

**Λυδία Πετρίδου**

Stephen Gersh,  
*From Iamblichus to Eriugena: An Investigation of the prehistory  
 and evolution of the Pseudo-Dionysian Tradition*..... 737

**Αναστάσιος Γ. Μαράς**

Παπάζης Δημήτριος,  
 «Μητροπολίτες Θεσσαλονίκης διαπνεόμενοι από φιλοπατρία  
 από τα μέσα του 16ου αιώνα μέχρι την Απελευθέρωση του 1912» ..... 740



## ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Με τον ανά χείρας συλλογικό τόμο, το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου «Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία» καταθέτει για έκτο συνεχές έτος την ερευνητική, επιστημονική και εκδοτική συμβολή του στον χώρο των Επιστημονικών Περιοδικών Εκδόσεων. Οι μελέτες οι οποίες περιλαμβάνονται στον 6ο τόμο είναι πρωτότυπες και εκτιμούμε ότι προσφέρουν ενδιαφέροντα νέα στοιχεία στα γνωστικά αντικείμενα στα οποία εντάσσονται. Με τον τρόπο αυτό, η ομάδα των συγγραφέων καταθέτει τον επιστημονικό μόχθο της, προς δόξαν Θεού, όπως αρμόζει σε ένα θεολογικού περιεχομένου ορθόδοξο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών. Στον παρόντα τόμο, εκτός από τους Διδάσκοντες στο Πρόγραμμα, μέλη ΔΕΠ ή ΣΕΠ, δημοσιεύουν κείμενα και άλλοι επιστήμονες.

Άπαντες οι προαναφερόμενοι, ομοθύμως και εκθύμως, συμφώνησαν με την πρόταση της Επιστημονικής Επιτροπής της Επιθεώρησης να αφιερωθεί τιμητικά ο παρόν τόμος στον αξέχαστο διδάσκαλο και ερευνητή, Καθηγητή του Θεολογικού Τμήματος της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Α.Π.Θ.), Νικόλαο Ματσούκα. Ο προαναφερόμενος, από το 1960 υπηρέτησε την Θεολογική Σχολή του Α.Π.Θ. από διάφορες θέσεις, έχοντας παράλληλα μια ευρύτατη θεολογική παραγωγή. Ο αφιερωματικός 6ος τόμος της Επιθεώρησής μας φιλοδοξεί να αποτελέσει ένα είδος πνευματικού μνημόσυνου του εμβληματικού διδασκάλου και επιστήμονα Νικολάου Ματσούκα.

Οφείλουμε ευχαριστίες στην Διοικούσα Επιτροπή του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου για την ενίσχυση την οποία παρέχει στο Πρόγραμμά μας και για τον ένθερμο τρόπο με τον οποίο επικοινωνεί μαζί μας.

Η Επιστημονική Επιτροπή  
της Επιθεώρησης του Μεταπτυχιακού Προγράμματος  
«Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία»







Μελέτες

Πολύκαρπος Καραμούζης - Ευστάθιος Στέφος

ΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΩΝ  
ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ  
ΓΙΑ ΤΟ ΝΕΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

∞ *Περίληψη* ∞

Το μάθημα της Θρησκευτικής Αγωγής αποτελεί την κοινή συνισταμένη όχι μόνο της κατασκευής και υλοποίησης ενός Προγράμματος Σπουδών, αλλά και των αντιλήψεων που υιοθετούν όσοι ασχολούνται ή ενδέχεται να ασχοληθούν με τη διδασκαλία του μαθήματος. Στην παρούσα έρευνα αξιολογήσαμε τις απαντήσεις 576 ερωτώμενων φοιτητών, οι οποίοι εκπαιδεύονται δυναμικά μεταξύ των άλλων και για τη διδασκαλία του συγκεκριμένου μαθήματος, προερχομένων από τις Θεολογικές Σχολές (334) και τα Παιδαγωγικά Τμήματα (242) της Ελλάδας, ενώ διαμορφώσαμε με τη μέθοδο της Πολυδιάστατης Στατιστικής Ανάλυσης το προφίλ που διαθέτουν.

**Λέξεις Κλειδιά:** *Θρησκευτική εκπαίδευση, προγράμματα σπουδών, θρησκευτικότητα, πολυδιάστατη ανάλυση, ιεραρχική ταξινόμηση.*

∞ *Abstract* ∞

The lesson of Religious Education is the common component not only of the construction and implementation of a Curriculum, but also of the perceptions adopted by those who are or will be dealing with its content. In this research, we evaluated the answers of 576 respondents who are going to teach the lesson, coming from the Theological Schools (334) and the Pedagogical Departments (242) of Greece and we have developed the profile they have with the Multidimensional Statistical Analysis method.

**Key Words:** *Religious education, curriculum, religiosity, multidimensional analysis, hierarchical classification.*

## **Εισαγωγή**

Η δημιουργία των Προγραμμάτων Σπουδών στη Θρησκευτική Αγωγή δεν αποτελεί ένα απλό τυπικό γεγονός μάθησης που προκύπτει από την μακράιωνη παρουσία ενός μαθήματος στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η υποχρεωτικότητα της οποίας συνιστά και επιβάλλει πολλές φορές και την υποχρεωτικότητα του αντίστοιχου μαθήματος. Αντίθετα τα όποια μαθήματα, μεταξύ των οποίων και το συγκεκριμένο, που υφίστανται θεσμικά σ' ένα Πρόγραμμα Σπουδών με υποχρεωτικό χαρακτήρα δυναμικής μάθησης, οφείλουν να δικαιολογούν διαρκώς και με επάρκεια την παρουσία τους μέσω της συμβολής τους στη δημιουργία της πραγματικής - χρηστικής γνώσης, στα πλαίσια του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος στο οποίο η εκπαιδευτική δραστηριότητα υλοποιείται. Διαφορετικά ένα μάθημα ενταγμένο σε οποιοδήποτε Πρόγραμμα Σπουδών εάν δεν βρίσκεται στενά συνδεδεμένο με το ευρύτερο κοινωνικό συγκείμενο ή αρνείται την παρουσία του, προσπαθώντας να επιβάλλει γνώσεις χωρίς την επαρκώς τεκμηριωμένη αναγκαιότητά τους, ουσιαστικά απαξιώνεται και αυτοκαταργείται από τους ίδιους τους εμπλεκόμενους φορείς της εκπαίδευσης: μαθητές, διδάσκοντες, γονείς, κοινωνικό περιβάλλον κ.ά. Με την έννοια αυτή η επικαιροποίηση των Προγραμμάτων Σπουδών αποτελεί μια ανοιχτή διαδικασία, η οποία δεν ανανεώνει απλά το περιεχόμενο μιας διδακτέας ύλης, αλλά πολύ περισσότερο αφουγκράζεται τη δυναμική της ίδιας της κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Alistair Ross παράλληλα με το θεσμικά διαμορφωμένο Πρόγραμμα Σπουδών υφίσταται ένα άτυπο «κρυφό» Πρόγραμμα, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις επιδρά στο κυρίαρχο μοντέλο ακριβώς επειδή είναι περισσότερο προσανατολισμένο στις καθημερινές ανάγκες των ανθρώπων και προκύπτει από αυτές. Αυτό το άτυπο Πρόγραμμα χρησιμοποιεί πολλαπλά πολιτισμικά ρεπερτόρια κοινωνικής μάθησης, τα οποία προκύπτουν από την εθνικότητα, το φύλο, την κοινωνική τάξη, την ηλικία, τη σεξουαλικότητα, τη θρησκεία κ.ά. στοιχεία τα οποία διαμορφώνουν την ατομική ταυτότητα των ανθρώπων (Ross, 2000). Ποια είναι λοιπόν και πως διαμορφώνεται η κλίμακα επιλογής

ενός συνόλου πολιτισμικών χαρακτηριστικών για συνειδητή μετάδοση αυτών των προτύπων μέσω της διδακτέας ύλης, ιδιαίτερα σε μαθητές με διαφορετικά πολιτισμικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά; Σαφέστατα η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν είναι απλή ούτε μονοσήμαντη. Πολύ περισσότερο δεν μπορεί κάποιος να εγγυηθεί με βεβαιότητα την κοινή συνισταμένη όλων των παραγόντων που διαμορφώνουν ένα Πρόγραμμα Σπουδών, οφείλει όμως να την αναζητήσει, την ίδια στιγμή που οι κοινωνίες μεταβάλλονται πληθυσμιακά και νέες ανάγκες εμφανίζονται. Ήδη νωρίτερα ο Durkheim είχε παρατηρήσει ότι οι κοινωνίες διαμορφώνουν το πορτρέτο του ανθρώπου που επιθυμούν να αναπαράγουν μέσω της εκπαίδευσης, ο ρόλος της οποίας κρίνεται σημαντικός για την ίδια την κοινωνική συνοχή. (Durkheim, 2014). Με την έννοια αυτή η μεθοδική διερεύνηση της κοινωνική συνέχειας και της κοινωνικής μεταβολής αποτελούν ουσιαστικά ερευνητικά στοιχεία των επιστημόνων της εκπαίδευσης και ιδιαίτερα όσων εμπλέκονται με τη χάραξη, αλλά και την εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής. Τα στοιχεία αυτά αξιολογούνται ή οφείλουν να αξιολογούνται διαρκώς στην διαμόρφωση του περιεχομένου των Προγραμμάτων Σπουδών, η ευελιξία και η προσαρμοστικότητα των οποίων δεν θα ακυρώνει την επίτευξη των αντίστοιχων μαθησιακών στόχων. Σύμφωνα με τα Ηνωμένα Έθνη η δημιουργία ενός ποιοτικού Προγράμματος Σπουδών θα πρέπει να λάβει υπόψη του τα ενδιαφερόμενα μέρη που σχετίζονται με αυτό, όπως *τους μαθητές και τις οικογένειές τους*, επειδή ένα Πρόγραμμα Σπουδών θα τους προσφέρει ευκαιρίες ζωής, *τους διδάσκοντες*, επειδή γνωρίζουν τις ανάγκες των μαθητών τους, *τους εργοδότες*, επειδή θεωρούν ότι οι μαθητές είναι έτοιμοι να εισέλθουν στην αγορά εργασίας, *τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης*, επειδή αναμένουν ότι οι μαθητές είναι καλά προετοιμασμένοι για την εισαγωγή τους σ' αυτά, *τις διάφορες κοινότητες*, επειδή προϋποθέτουν ότι οι μαθητές γνωρίζουν καλά τις κοινωνικές ευθύνες τους, *εντασσόμενοι σ' αυτές και τις κυβερνήσεις*, επειδή επιδιώκουν μέσω των σχολείων να αναπτύξουν την εθνική συναίνεση για οικονομικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς στόχους, όπως ισότητα, ένταξη και βιώσιμη ανάπτυξη (Stabback, 2016).

Ένα σημαντικό στοιχείο που συνδέεται αναπόδραστα με τα Προγράμματα Σπουδών είναι ο διαμεσολαβητικός ρόλος των διδασκόντων, των οποίων όχι μόνο η κατάρτιση, αλλά σε πολλές περιπτώσεις οι προσωπικές τους αντιλήψεις επιδρούν αποφασιστικά στον τρόπο υλοποίησής τους. Οι

διδάσκοντες σ' ένα σύγχρονο σχολείο καλούνται να ξεπεράσουν τις τυπικές διαστάσεις της εφαρμογής μιας διδακτέας ύλης, τα κοινωνικά στερεότυπα, αλλά και τις προσωπικές τους ιδεολογικοπολιτικές δεσμεύσεις προκειμένου να επιτύχουν τους αντίστοιχους μαθησιακούς στόχους. Ειδικά για το μάθημα της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης η παρουσία τους σχετίζονταν στο παρελθόν με τις ιδιαίτερες γνώσεις που διέθεταν στα πλαίσια ένταξής τους σε μια θρησκευτική κοινότητα ή την δέσμευσή τους σε μια θρησκευτική πίστη. Αυτό είχε ως συνέπεια σε πολλές περιπτώσεις η δόμηση των αντίστοιχων Προγραμμάτων Σπουδών στη Θρησκευτική Αγωγή να χρησιμοποιείται μ' έναν γενικό τρόπο προκειμένου να αναδειχθούν ειδικά θέματα θρησκευτικής πίστης στην εκπαίδευση με υποχρεωτικό χαρακτήρα για όλους. (Hobson & Edwards, 1999). Στην ουσία πρόκειται για θρησκευτικά Προγράμματα που πασχίζουν να καλύψουν εκπαιδευτικά κριτήρια, παραθεωρώντας πολλές φορές τον πλουραλιστικό χαρακτήρα του σχολείου και τη θρησκευτική ελευθερία που οι δημοκρατικές αρχές προσδιορίζουν. Από την άλλη πλευρά όλο και περισσότερο σήμερα γίνεται αντιληπτό ότι η παρουσία των μαθημάτων που σχετίστηκαν στο παρελθόν με την εγχάραξη μιας συγκεκριμένης ιδεολογικο-πολιτικής περιχαράκωσης, ακόμη και θρησκευτικού τύπου, θα μπορούσε ν' αλλάξει, εφόσον τα μαθήματα αυτά απαλλαγούν από τις αντίστοιχες μονομέρειες και θέσουν κριτικά ερωτήματα για το ίδιο το περιεχόμενο της διδακτέας ύλης που συγκροτεί την παρουσία τους. Ο κριτικός αναστοχασμός ακόμη και της ίδιας της θρησκευτικής πίστης αποτελεί σημαντικό στοιχείο κατανόησης του περιεχομένου της, ενώ η συνεχής επιμόρφωση και ενημέρωση των διδασκόντων σε θέματα που σχετίζονται με τη θρησκεία σε τοπικό, αλλά και διεθνές περιβάλλον αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για την ευρύτερη και ουσιαστικότερη συζήτηση των θεμάτων αυτών στη σχολική Τάξη. Στην ουσία πρόκειται για την κατασκευή με παιδαγωγικούς όρους μιας μεταθεωρίας της θρησκείας, η οποία στα σχολικά περιβάλλοντα μάθησης εξερευνά τη φύση των θρησκευτικών φαινομένων ως διακριτών, αλλά όχι απομονωμένων πλευρών του ανθρώπινου πολιτισμού (Hedges, 2010). Σ' αυτή τη συζήτηση - διερεύνηση που λαμβάνει χώρα στο σύγχρονο σχολείο μπορούν να συμμετέχουν όλοι, ανεξάρτητα από τις προσωπικές τους θρησκευτικές ή άλλες πεποιθήσεις, τις επιστημονικές εξειδικεύσεις, τις εθνικές ή πολιτικές τους επιλογές κ.ά. Έτσι δεν αποτελούν μόνο οι θεολόγοι προνομιακή ομάδα κατανόησης του θρησκευτικού



φαινομένου, αλλά και όλοι εκείνοι που έχουν ζωηρό ενδιαφέρον για τα θέματα της θρησκείας. Μόνο με την έννοια αυτή θα μπορούσε η «θρησκεία» να αποτελέσει στοιχείο ακαδημαϊκής μελέτης και διδασκαλίας, προσαρμοσμένη στις ανάγκες της ίδιας της κοινωνίας για μάθηση και πολιτισμένο τρόπο ζωής. Επίσης θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι τα Προγράμματα Σπουδών στη Θρησκευτική Αγωγή για την Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση θα πρέπει να βρίσκονται σε μια πλήρη αντιστοιχία με τα αντίστοιχα Προγράμματα Σπουδών των ακαδημαϊκών Σχολών που προετοιμάζουν τους διδάσκοντες για το αντίστοιχο μάθημα. Δεν νοείται η εφαρμογή ενός Προγράμματος Σπουδών στη Θρησκευτική Αγωγή, όταν δεν υφίστανται ανάλογες σπουδές σε ακαδημαϊκό επίπεδο για την πρακτική εφαρμογή του. Η αναντιστοιχία μεταξύ των ακαδημαϊκών Προγραμμάτων Σπουδών των Σχολών που προετοιμάζουν τους διδάσκοντες του αντίστοιχου μαθήματος και των Προγραμμάτων Σπουδών στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση οφείλει σε κάθε περίπτωση να αμβλυνθεί. Διαφορετικά τα όποια Προγράμματα Σπουδών που δημιουργούνται θα κινδυνεύουν να μην εφαρμοστούν ποτέ, επειδή οι διδάσκοντες, είτε δεν διαθέτουν την αντίστοιχη τεχνογνωσία, είτε θεωρούν ισχυρότερη την παρουσία των Προγραμμάτων Σπουδών που οι ίδιοι ακολούθησαν στις δικές τους σπουδές, σε σχέση με τα σύγχρονα Προγράμματα που καλούνται να εφαρμόσουν στην Τάξη.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε την αναγκαιότητα νέων Προγραμμάτων Σπουδών στη Θρησκευτική Εκπαίδευση, τα οποία θα μπορούσαν να υλοποιηθούν από διδάσκοντες με διευρυμένη θρησκευτική εκπαίδευση (Κουκουνάρας, 2015) και με την ανάπτυξη μιας ολοκληρωμένης στάσης ζωής για τον άνθρωπο και τον κόσμο, με ισχυρή δέσμευση σε εκπαιδευτικές αξίες και αρχές όπως είναι η κριτική αιτιολόγηση και η επιστημολογική συνοχή (Hobson & Edwards, 1999). Η αναγκαιότητα αυτή προκύπτει από τα ίδια τα κοινωνικά δεδομένα και τα σύγχρονα περιβάλλοντα μάθησης, στα οποία η «θρησκεία» αποτελεί ένα σημαντικό κρίκο στην προσπάθεια κατανόησης της ιστορίας του ανθρώπου και του πολιτισμού του. Παράλληλα ο εναρμονισμός των ακαδημαϊκών Προγραμμάτων Σπουδών στη Θρησκευτική Αγωγή και στις τρεις βαθμίδες της εκπαίδευσης θα βοηθούσε σημαντικά στην υλοποίησή τους και στην επίτευξη των αντίστοιχων μαθησιακών στόχων.

## **Το Νέο Πρόγραμμα Σπουδών στη Θρησκευτική Αγωγή**

Στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα η δημιουργία ενός νέου Προγράμματος Σπουδών στη Θρησκευτική Αγωγή αναδείχθηκε τα τελευταία χρόνια ως μία σημαντική αναγκαιότητα που εναρμονίζει το μάθημα με τα νέα εκπαιδευτικά και κοινωνικά δεδομένα, τις διεθνείς εξελίξεις και το δημοκρατικό χαρακτήρα του σχολείου (Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά, 2014). Αξίζει να σημειωθεί ότι για πρώτη φορά υπάρχει στο κείμενο του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής που αφορά το μάθημα, ιστορική αναδρομή στα προηγούμενα Προγράμματα Σπουδών στη Θρησκευτική Εκπαίδευση, εξέλιξη των οποίων αποτελεί το νέο Πρόγραμμα. Παρόλο που σταδιακά το μάθημα της Θρησκευτικής Αγωγής διένυσε μια πορεία από την προβολή μιας κυρίαρχης θρησκευτικής αντίληψης και την εγχάραξη μιας κυρίαρχης θρησκευτικής πίστης, ωστόσο το νέο Πρόγραμμα χωρίς να παραθεωρεί την παρουσία της Ορθοδοξίας ως σημαντικής πολιτισμικής συνιστώσας της Ελληνικής κοινωνίας, κάνει σημαντικά ανοίγματα και στις άλλες χριστιανικές ομολογίες, αλλά και στις άλλες θρησκείες, ξεπερνώντας ορισμένες αγκυλώσεις του παρελθόντος, χωρίς όμως να τις εξαλείφει (Καραμούζης, 2011). Βέβαια αξίζει να επισημανθεί εδώ ότι το νέο Πρόγραμμα αναφέρει ρητά την εναρμόνισή του με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές πρακτικές (Κουκουνάρας & Παπαϊωάννου, 2016), δηλαδή το μάθημα διδάσκεται στο δημόσιο σχολείο με τους όρους και τα κριτήρια της γενικής εκπαίδευσης, περιλαμβάνει θεωρήσεις διαχριστιανικής και διαθρησκευτικής μάθησης, διαλόγου, συνεργασίας και συλλογικότητας, αλλά και προσφέρεται από επαγγελματίες εκπαιδευτικούς με ισχυρή θεωρητική και πρακτική εκπαίδευση στα αντίστοιχα θέματα (Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά, 2014). Επίσης γίνεται αναφορά σε τρεις πολύ σημαντικές παραμέτρους της θρησκευτικής γνώσης, την κατανόηση, την ερμηνεία και την κριτική της θρησκείας, στοιχεία τα οποία αποτελούν τις σημαντικές όψεις ενός σύγχρονου μαθήματος που μπορεί να έχει θέση στο σύγχρονο σχολείο (Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά, 2014). Όμως τα στοιχεία αυτά θα μπορούσε να παρατηρήσει κάποιος ότι γίνονται κατανοητά μέσα από τα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης θεολογικής σκέψης, η οποία καθιερώνει και τους αντίστοιχους όρους της θρησκευτικής δέσμευσης, ασκώντας παράλληλα τον έλεγχο στο σύνολο της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Για το λόγο

αυτό παρόλο που στον *Οδηγό του Εκπαιδευτικού* γίνεται εκτεταμένη αναφορά στις νέες παιδαγωγικές μεθόδους, οι οποίες κάνουν το μάθημα εξαιρετικά ενδιαφέρον και δίνουν τη δυνατότητα στο διδάσκοντα ελεύθερα να σχεδιάσει το περιεχόμενο του μαθήματός του αντλώντας στοιχεία από διευρυμένες πηγές (Οδηγός Εκπαιδευτικού στα Θρησκευτικά, 2014), ωστόσο δεν υπάρχει αφενός μια σαφής τεκμηρίωση για το προφίλ του εκπαιδευτικού που θα ασχοληθεί με το μάθημα, υπονοείται όμως ότι θα έχει θεολογικές γνώσεις και μάλιστα της Ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας, αφετέρου απουσιάζει μια αναλογική μελέτη και παρουσίαση των Προγραμμάτων Σπουδών τόσο των Θεολογικών Σχολών, όσο και των Παιδαγωγικών Τμημάτων που θα προετοιμάσουν τους διδάσκοντες του συγκεκριμένου μαθήματος. Βέβαια είθισται κάθε νέο Πρόγραμμα Σπουδών να συνοδεύεται και από τις αντίστοιχες επιμορφώσεις των εκπαιδευτικών που θα αναλάβουν την υλοποίησή του, γεγονός που συνέβη και στο νέο Πρόγραμμα στη Θρησκευτική Αγωγή, χωρίς αυτό όμως να αποτελεί και την μόνη προσπάθεια ουσιαστικής γνωριμίας με τα νέα Προγράμματα Σπουδών. Παράλληλα επειδή κάθε νέο Πρόγραμμα θα πρέπει να είναι άμεσα συνδεδεμένο όχι μόνο με τους διδάσκοντες που υπηρετούν στην εκπαίδευση, αλλά και με όλους εκείνους που πρόκειται να ασχοληθούν στο μέλλον ως διδάσκοντες κρίνεται αναγκαία η ακαδημαϊκή μελέτη των Προγραμμάτων Σπουδών. Διαφορετικά χωρίς την μελέτη, την ανάλυση του περιεχομένου και των μεθόδων εφαρμογής τους σε ακαδημαϊκό επίπεδο, τα Προγράμματα Σπουδών θα πολλαπλασιάσουν αντί να επιλύσουν προβλήματα, δημιουργώντας σύγχυση στους εμπλεκόμενους φορείς.

Ιδιαίτερα για τα Προγράμματα Σπουδών στη Θρησκευτική Αγωγή θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η μελέτη ακόμη και των αντιλήψεων που υιοθετούν οι διδάσκοντες για το συγκεκριμένο μάθημα κρίνεται χρήσιμη προκειμένου να διαπιστώσουμε εάν τελικά υφίστανται διαφοροποιήσεις στον τρόπο που αντιλαμβάνονται τη χρήση των συγκεκριμένων Προγραμμάτων στην Εκπαίδευση. Στοιχεία όπως η αναπτυγμένη ή όχι θρησκευτικότητα των διδασκόντων, η ένταξη τους ή όχι σε μια θρησκευτική κοινότητα, η κοινωνική επιρροή και τα κοινωνικά στερεότυπα που υιοθετούν, το οικογενειακό τους περιβάλλον, οι φίλοι και οι παρέες, αλλά και ο τρόπος διδασκαλίας του μαθήματος στα πρώιμα μαθητικά χρόνια, θα πρέπει να αξιολογηθούν σε σχέση με το Πρόγραμμα Σπουδών που οι διδάσκοντες καλούνται να εφαρμόσουν.

Σε κάθε περίπτωση η επιτυχής εφαρμογή ή όχι του κάθε Προγράμματος Σπουδών δεν αποτελεί μονοσήμαντη υπόθεση, αλλά εξαρτάται από ένα σύνολο παραγόντων που επηρεάζουν την υλοποίησή του. Άρα λοιπόν η συνεχής εμπειρική έρευνα σε θέματα Θρησκευτικής Αγωγής και η χρήση αντίστοιχων μεθόδων και εργαλείων ανάλυσης των στοιχείων που τα απαρτίζουν προάγει τη συνολική μας αντίληψη για τα θέματα αυτά (Καραμούζης, Αθανασιάδης 2011).

## **Η Έρευνα**

Η παρούσα έρευνα επιχειρεί να κατανοήσει τις αντιλήψεις 576 ερωτώμενων φοιτητών, προερχομένων από τις Θεολογικές Σχολές (334) και τα Παιδαγωγικά Τμήματα (242) της Ελλάδας, σχετικά με το επιδιωκόμενος βασικούς στόχους του νέου Προγράμματος Σπουδών στη Θρησκευτική Αγωγή. Επίσης η κατανόηση αυτή διευρύνεται προς την κατεύθυνση της συσχέτισης των αντιλήψεων των ερωτωμένων για το νέο Πρόγραμμα Σπουδών με μια σειρά παραγόντων, όπως η θρησκευτικότητα τους, οι κοινωνικές τους αντιλήψεις για το ρόλο της θρησκείας στο δημόσιο σχολείο κ.ά. Προσπάθεια μας καθίσταται η δημιουργία του προφίλ των διδασκόντων του συγκεκριμένου μαθήματος, το οποίο βέβαια από την αρχή της έρευνας δεν θεωρήσαμε ότι είναι ενιαίο, αλλά διαφοροποιείται σε σχέση με παράγοντες που επισημάναμε και φυσικά θα επηρεάσουν τον τρόπο διδασκαλίας του μαθήματος. Η επιλογή των δύο ομάδων δεν έγινε τυχαία εφόσον οι φοιτητές των Θεολογικών Σχολών που έχουν μια αμιγώς θρησκευτική μόρφωση θα διδάξουν το αντίστοιχο μάθημα στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, ενώ οι φοιτητές των Παιδαγωγικών Τμημάτων που έχουν μια διευρυμένη μόρφωση σε θέματα κυρίως παιδαγωγικών θα διδάξουν το αντίστοιχο μάθημα στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. Με την έννοια αυτή διερευνήσαμε και το ενδεχόμενο της διαφοροποίησης των απαντήσεων των δύο ομάδων ερωτωμένων για τα θέματα αυτά. Η έρευνα διεξήχθη ηλεκτρονικά για ένα περίπου έτος με αναρτημένο στο διαδίκτυο ερωτηματολόγιο 62 ερωτήσεων κλειστού τύπου. Τα αποτελέσματα της έρευνας αξιολογήθηκαν με το στατιστικό πακέτο SPSS και τη μέθοδο της Πολυδιάστατης Ανάλυσης των Πολλαπλών Αντιστοιχιών.

### **Τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά του Δείγματος**

Στη συγκρότηση του δείγματος οι 158 είναι άνδρες, ποσοστό 27,43%, ενώ οι 418 είναι γυναίκες, ποσοστό 72,57%. Οι ηλικιακές βαθμίδες των ερωτώμενων που καταγράφονται στο δείγμα κυμαίνονται στο μεγαλύτερο ποσοστό 59,20% (341) μεταξύ 18-22 ετών. Επίσης καταγράφεται ένα μικρότερο ποσοστό συμμετοχής 10,42% (60) ερωτωμένων μεταξύ 31-40 ετών. Οι ηλικιακές βαθμίδες μεταξύ 27-30 ετών υποεκπροσωπούνται στο δείγμα σε ποσοστό 7,12% (41). Το ίδιο συμβαίνει και για την ηλικιακή ομάδα άνω των 41 ετών, η οποία και εκείνη υποεκπροσωπείται σε ποσοστό 7,29% (42).

Οι περισσότεροι των ερωτωμένων είναι προπτυχιακοί φοιτητές (406) ποσοστό 70,49%. Ένα μικρότερο ποσοστό 14,58% (84) διαθέτει ήδη κάποιο Πτυχίο ΑΕΙ και ένα πολύ μικρότερο ποσοστό 2,08% (12) είναι Πτυχιούχοι ΤΕΙ. Επίσης σε ποσοστό 10,94% (63) των συμμετεχόντων στην έρευνα είναι μεταπτυχιακοί φοιτητές, ενώ μόλις ένα ποσοστό 1,91% (11) των συμμετεχόντων διαθέτουν Διδακτορικό Δίπλωμα.

Αναφορικά με την καταγωγή των ερωτωμένων οι περισσότεροι προέρχονται από μεγάλες αστικές πόλεις σε ποσοστό 56,08% (323), ακολουθούν εκείνοι που προέρχονται από μικρές επαρχιακές πόλεις σε ποσοστό 19,10% (110), ενώ σε ποσοστό 9,72% (56) των συμμετεχόντων προέρχονται από κωμοπόλεις και επίσης σε ποσοστό 15,10% (87) των συμμετεχόντων προέρχονται από χωριά.

### **Τα αποτελέσματα της Πολυδιάστατης Στατιστικής Ανάλυσης**

Ακολουθεί η ανάλυση του ερωτηματολογίου με τη μέθοδο της Πολυδιάστατης Ανάλυσης Δεδομένων, η οποία επιτρέπει τη διατύπωση κριτηρίων διαφοροποίησης των ερωτηθέντων και την ταξινόμησή τους σε ομάδες με βάση τις κοινές απαντήσεις που έχουν δώσει στο σύνολο των ερωτηματολογίων. Διερευνάται έτσι το αποτέλεσμα των συσχετίσεων όλων των απαντήσεων μεταξύ τους και αυτό που διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο δεν είναι η συχνότητα εμφάνισης ενός χαρακτηριστικού αλλά η σύμπτωση πολλών ταυτόχρονα χαρακτηριστικών που οδηγεί στην ανάδειξη ταξινομικών κριτηρίων (Stefos, Benalcázar ..., 2016).

Οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν είναι η Παραγοντική Ανάλυση Πολλαπλών Αντιστοιχιών που καθορίζει τα κριτήρια διαφοροποίησης των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα και η Ιεραρχική Ταξινόμηση που οδηγεί σε συγκρότηση ομάδων με βάση τις κοινές απαντήσεις και τα κοινά χαρακτηριστικά των ερωτηθέντων.

### **Παραγοντική Ανάλυση Πολλαπλών Αντιστοιχιών**

Για να βρούμε με ποιον τρόπο διαφοροποιούνται τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα με βάση το σύνολο των απαντήσεών τους χρησιμοποιήσαμε τη μέθοδο της Παραγοντικής Ανάλυσης Πολλαπλών Αντιστοιχιών, η οποία βασίζεται στη συσχέτιση όλων ταυτόχρονα των μεταβλητών (Stefos & Kouliani, 2016).

Τα αποτελέσματα της Ανάλυσης Πολλαπλών Αντιστοιχιών δίνουν τους παραγοντικούς άξονες, οι οποίοι είναι ταυτόχρονα και τα κριτήρια διαφοροποίησης των συμμετεχόντων στην έρευνα. Σε κάθε άξονα διατυπώνεται η ανάδειξη δύο διαμετρικά αντίθετων συνόλων χαρακτηριστικών των ερωτηθέντων αναδεικνύοντας τις αντιθέσεις στον τρόπο που απαντούν στις ερωτήσεις, στον τρόπο που τοποθετούνται και στο πώς καταγράφονται τα χαρακτηριστικά τους. Τα κριτήρια αυτά αντιστοιχούν στους άξονες της Ανάλυσης Αντιστοιχιών που παρουσιάζονται κατά σειρά σημαντικότητας (Stefos, 2015a).

### **Τα αποτελέσματα της Παραγοντικής Ανάλυσης Πολλαπλών Αντιστοιχιών**

Τα στοιχεία που διαφοροποιούν τα 576 άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα καθορίζονται στα τρία κριτήρια διαφοροποίησής τους, τους τρεις παραγοντικούς άξονες, που παρουσιάζονται παρακάτω.

#### 1<sup>ο</sup> κριτήριο διαφοροποίησης

(1<sup>ος</sup> παραγοντικός άξονας - ποσοστό αδράνειας 5,86%)

Στον πρώτο άξονα από τη μια πλευρά ανήκουν άτομα τα οποία πιστεύουν ότι θα καταφέρει να επιτύχει το νέο Πρόγραμμα Σπουδών τους στόχους του, θεωρούν ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών καθιστά εφικτή την επικοινωνία με την θρησκευτική ετερότητα περισσότερο σε σχέση με το υπάρχον Πρόγραμμα Σπουδών, δήλωσαν ότι το νέο Αναλυτικό Πρόγραμμα

Σπουδών στη Θρησκευτική Αγωγή αναβαθμίζει το αντίστοιχο μάθημα στο σύγχρονο σχολικό περιβάλλον αλλά δεν συμφωνούν με τις αντιλήψεις περί της κατάρτησης του μαθήματος της Θρησκευτικής Αγωγής. Από την άλλη πλευρά υπάρχουν άτομα που δεν συμφωνούν καθόλου με το στόχο του νέου Προγράμματος Σπουδών να δημιουργήσει ένα μορφωτικό πλαίσιο γνώσης και κατανόησης του Χριστιανισμού και της Ορθοδοξίας ως πνευματικής και πολιτιστικής παράδοσης της Ελλάδας και της Ευρώπης, αλλά και ως ζωντανής πηγής έμπνευσης, πίστης, ηθικής και νοήματος για τον άνθρωπο τη ζωή και την ιστορία. Αυτά τα άτομα δεν πιστεύουν ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών επιτρέπει στους μαθητές την καλλιέργεια δημοκρατικής συνείδησης και πρακτικής και δεν συμφωνούν με την άποψη ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών επιτρέπει στους μαθητές να αναπτυχθούν προσωπικά και να καλλιεργήσουν αξίες και στάσεις.

2<sup>ο</sup> κριτήριο διαφοροποίησης

(2<sup>ος</sup> παραγοντικός άξονας - ποσοστό αδράνειας 4,59%)

Στο δεύτερο άξονα από τη μια πλευρά υπάρχουν άτομα που έχουν πάρα πολύ θετική άποψη για τη θρησκεία τους, πιστεύουν στην ύπαρξη του Θεού, θεωρούν τον εαυτό τους πάρα πολύ θρησκευόμενο και συμφωνούν με το στόχο του νέου Προγράμματος Σπουδών να δημιουργήσει ένα μορφωτικό πλαίσιο γνώσης και κατανόησης του Χριστιανισμού και της Ορθοδοξίας ως πνευματικής και πολιτιστικής παράδοσης της Ελλάδας και της Ευρώπης, αλλά και ως ζωντανής πηγής έμπνευσης, πίστης, ηθικής και νοήματος για τον άνθρωπο τη ζωή και την ιστορία. Από την άλλη πλευρά υπάρχουν άτομα που δεν προσεύχονται καθόλου, δεν θεωρούν τον εαυτό τους θρησκευόμενο. Αυτά τα άτομα δήλωσαν ότι η θρησκεία δεν είναι καθόλου σημαντική στη ζωή τους και δεν εφαρμόζουν ποτέ όσα ορίζει η θρησκεία.

3<sup>ο</sup> κριτήριο διαφοροποίησης

(3<sup>ος</sup> παραγοντικός άξονας - ποσοστό αδράνειας 3,88%)

Στον τρίτο άξονα από τη μια πλευρά υπάρχουν άτομα που συμφωνούν πάρα πολύ με τον επιδιωκόμενο στόχο του νέου Προγράμματος Σπουδών να οδηγήσει τους μαθητές στην κατανόηση του κόσμου των θρησκευιών καθώς και με τον επιδιωκόμενο στόχο του νέου Προγράμματος Σπουδών να οδηγήσει τους μαθητές στην κατανόηση της πολιτιστικής εμβέλειας του

θρησκευτικού φαινομένου. Αυτά τα άτομα δήλωσαν ότι δεν συμφωνούν καθόλου με την άποψη που εκφράστηκε από συντηρητικούς κύκλους ότι με το νέο Πρόγραμμα Σπουδών προσβάλλεται η θρησκευτική παράδοση του τόπου. Από την άλλη πλευρά υπάρχουν άτομα που δήλωσαν ότι η θρησκεία είναι πάρα πολύ σημαντική στη ζωή τους και συμφωνούν σε μικρό βαθμό με το στόχο του νέου Προγράμματος Σπουδών να παρέχει στους μαθητές ανεξάρτητα από την θρησκευτική τους τοποθέτηση ικανοποιητική κατάρτιση για τη φύση και το ρόλο του θρησκευτικού φαινομένου στο σύνολό του και στις επί μέρους εκφάνσεις του, δηλαδή τις μεγάλες και ζωντανές θρησκείες του κόσμου, εφόσον θεωρούνται πηγές πίστης, πολιτισμού και ηθικού τρόπου ζωής. Αυτά τα άτομα δήλωσαν ότι συμφωνούν σε μικρό βαθμό με τον επιδιωκόμενο στόχο του νέου Προγράμματος Σπουδών να οδηγήσει τους μαθητές στην κατανόηση της πολιτιστικής εμβέλειας του θρησκευτικού φαινομένου.

### **Η Ιεραρχική Ταξινόμηση**

Η Ιεραρχική Ανάλυση οδηγεί σε συγκρότηση ομάδων με βάση τις κοινές απαντήσεις και τα κοινά χαρακτηριστικά των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα. Η μέθοδος αυτή υποδεικνύει σχηματισμούς ομάδων ατόμων με κριτήριο τη συνεκτικότητα χαρακτηριστικών στο εσωτερικό τους και τη διαφοροποίηση κάθε ομάδας από τις υπόλοιπες.

Η μέθοδος παρουσιάζει επίσης το ταξινομικό διάγραμμα, το οποίο συνδέει τις ομάδες, το δυναμικό καθεμιάς και τα χαρακτηριστικά των ατόμων που τις απαρτίζουν.

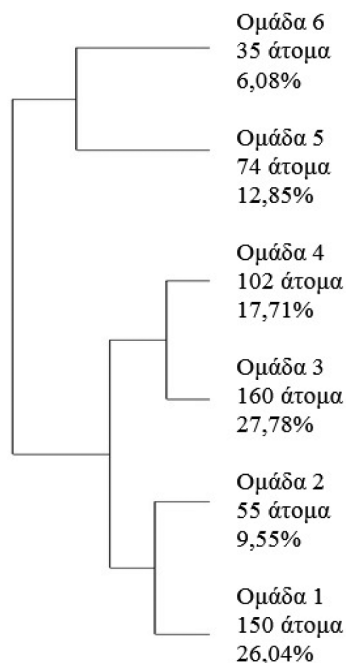
### **Τα αποτελέσματα της Ιεραρχικής Ταξινόμησης**

Αναζητώντας μία τυπολογία των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα εφαρμόστηκε η Ανιούσα Ιεραρχική Ταξινόμηση (Stefos, 2015b). Η προσέγγιση αυτή προσφέρει το πλεονέκτημα της απεικόνισης των κέντρων των ομάδων πάνω στα παραγοντικά επίπεδα, στα οποία παράλληλα προβάλλονται και οι κατηγορίες απαντήσεων στις αρχικές ερωτήσεις με αποτέλεσμα την πληρέστερη ερμηνεία των διαφορών μεταξύ των ομάδων (Missiou, & Stefos, 2012).



Η Ιεραρχική Ταξινόμηση οδήγησε στη δημιουργία έξι ομάδων, οι οποίες διατάσσονται σύμφωνα με το διάγραμμα που παρουσιάζεται στο Σχήμα 1. Μαζί με κάθε ομάδα αναγράφεται ο αντίστοιχος αριθμός και το αντίστοιχο ποσοστό των ατόμων που την αποτελούν.

Σχήμα 1: Το διάγραμμα της Ιεραρχικής ταξινόμησης.



#### 1<sup>η</sup> ομάδα (150 άτομα - 26,04% των ερωτηθέντων)

Στην πρώτη ομάδα ανήκουν άτομα που δήλωσαν ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών θα καταφέρει να επιτύχει τους στόχους του και πιστεύουν ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών επιτρέπει στους μαθητές να αναπτύξουν ηθική συνείδηση με άξονα το σχήμα «εγώ και οι άλλοι». Αυτά τα άτομα θεωρούν ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών συμβάλλει περισσότερο, σε σχέση με το υπάρχον Πρόγραμμα Σπουδών, στην αποτροπή της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς και πιστεύουν ότι το νέο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών στη Θρησκευτική Αγωγή αναβαθμίζει το αντίστοιχο μάθημα στο σύγχρονο σχολικό περιβάλλον.

2<sup>η</sup> ομάδα (55 άτομα - 9,55% των ερωτηθέντων)

Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν άτομα που θεωρούν ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών συμβάλλει πολύ περισσότερο, σε σχέση με το υπάρχον Πρόγραμμα Σπουδών, στην καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας και δήλωσαν ότι το Νέο Πρόγραμμα Σπουδών καθιστά εφικτή την επικοινωνία με την θρησκευτική ετερότητα περισσότερο, σε σχέση με το υπάρχον Πρόγραμμα Σπουδών. Αυτά τα άτομα πιστεύουν ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών επιτρέπει στους μαθητές την καλλιέργεια δημοκρατικής συνείδησης και πρακτικής και θεωρούν ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών συμβάλλει πολύ περισσότερο, σε σχέση με το υπάρχον Πρόγραμμα Σπουδών, στην αποτροπή της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς.

3<sup>η</sup> ομάδα (160 άτομα - 27,78% των ερωτηθέντων)

Στην τρίτη ομάδα ανήκουν άτομα που θεωρούν τον εαυτό τους λίγο θρησκευόμενο, δήλωσαν ότι εφαρμόζουν σε μικρό βαθμό όσα ορίζει η θρησκεία τους όμως ή άποψή τους για τη θρησκεία τους είναι πολύ θετική. Αυτά τα άτομα δήλωσαν ότι συμμετέχουν λίγο σε ιερές τελετές της θρησκείας τους, πιστεύουν ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών επιτρέπει σε μικρό βαθμό στους μαθητές να αναπτύξουν ηθική συνείδηση με άξονα το σχήμα «εγώ και οι άλλοι» και θεωρούν ότι νέο Πρόγραμμα Σπουδών θα καταφέρει επίσης σε μικρό βαθμό να επιτύχει τους στόχους του.

4<sup>η</sup> ομάδα (102 άτομα - 17,71% των ερωτηθέντων)

Στην τέταρτη ομάδα ανήκουν άτομα που δήλωσαν ότι η θρησκεία είναι πάρα πολύ σημαντική στη ζωή τους, η άποψή τους για τη θρησκεία τους είναι πάρα πολύ θετική, πιστεύουν στην ύπαρξη του Θεού και συμμετέχουν πάρα πολύ σε ιερές τελετές της θρησκείας τους. Αυτά τα άτομα συμφωνούν σε μικρό βαθμό με τον επιδιωκόμενο στόχο του νέου Προγράμματος Σπουδών να οδηγήσει τους μαθητές στην κατανόηση του κόσμου των θρησκειών και δήλωσαν ότι συμφωνούν επίσης σε μικρό βαθμό με τον επιδιωκόμενο στόχο του νέου Προγράμματος Σπουδών να οδηγήσει τους μαθητές στην κατανόηση της πολιτιστικής εμβέλειας του θρησκευτικού φαινομένου.

5<sup>η</sup> ομάδα (74 άτομα - 12,85% των ερωτηθέντων)

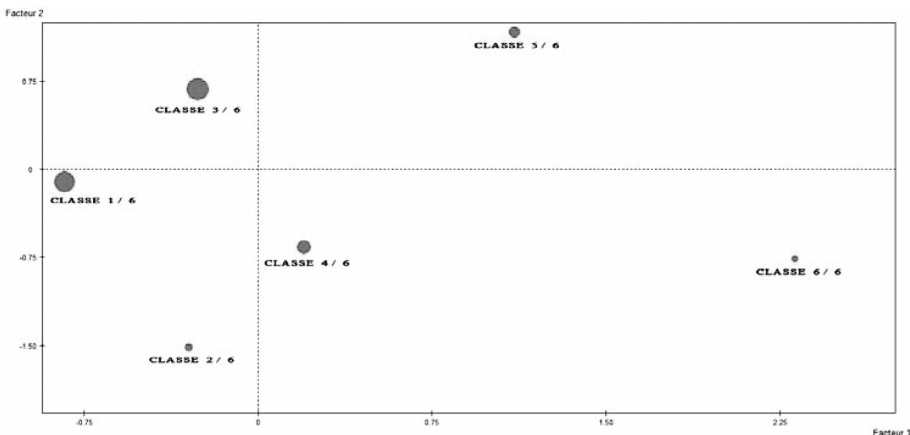
Στην πέμπτη ομάδα ανήκουν άτομα που δήλωσαν ότι δεν είναι καθόλου θρησκευόμενοι, θεωρούν ότι η θρησκεία δεν είναι καθόλου σημαντική στη ζωή τους, δεν προσεύχονται ποτέ ούτε εφαρμόζουν όσα ορίζει η θρησκεία. Αυτά τα άτομα δεν πιστεύουν στην ύπαρξη του Θεού, δεν συμμετέχουν

ποτέ σε ιερές τελετές, δεν έχουν καθόλου θετική άποψη για την θρησκεία και συμφωνούν σε μεγάλο βαθμό με τις αντιλήψεις περί της κατάρτησης του μαθήματος της Θρησκευτικής Αγωγής.

#### 6<sup>η</sup> ομάδα (35 άτομα - 6,08% των ερωτηθέντων)

Στην έκτη ομάδα ανήκουν άτομα που δεν πιστεύουν ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών επιτρέπει στους μαθητές να συμμετέχουν στη διδακτική διεργασία με τρόπο πιο ενεργητικό και βιωματικό και δεν συμφωνούν με την άποψη ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών επιτρέπει στους μαθητές να αναπτυχθούν προσωπικά και να καλλιεργήσουν αξίες και στάσεις ζωής. Αυτά τα άτομα δεν θεωρούν ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών συμβάλλει περισσότερο, σε σχέση με το υπάρχον Πρόγραμμα Σπουδών, στην καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας και δεν πιστεύουν ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών επιτρέπει στους μαθητές να αναπτύξουν ηθική συνείδηση με άξονα το σχήμα «εγώ και οι άλλοι».

Οι διαφοροποιήσεις των ομάδων παρουσιάζονται γραφικά στο Σχήμα 2, στο οποίο προβάλλεται το Γράφημα της Ανάλυσης Αντιστοιχιών (Παραγοντικό Επίπεδο 1x2) και παρουσιάζονται τα κέντρα βάρους των έξι ομάδων στο επίπεδο των δύο πρώτων αξόνων (Stefos, Athanasiadis, Gialamas, Tsolakidis, 2011). Η σχετική θέση των ομάδων ως προς τους δύο άξονες και κυρίως ως προς το σημείο τομής τους αναδεικνύει τις αντιθέσεις και τις ομοιότητες των χαρακτηριστικών που παρουσιάζουν τα άτομα της κάθε ομάδας.



Σχήμα 2: Το γράφημα της Ανάλυσης Αντιστοιχιών.

### **Συμπεράσματα**

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας δεν υφίσταται στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των δύο ομάδων ερωτωμένων, δηλαδή μεταξύ των φοιτητών των Θεολογικών Σχολών και των αντίστοιχων των Παιδαγωγικών Τμημάτων. Από την έρευνα διαφαίνεται ότι και οι δύο ομάδες υιοθετούν περίπου τις ίδιες αντιλήψεις για τα θέματα που ερωτώνται, αποδεικνύοντας ότι η διαφορετική εκπαίδευση που έχουν στα Πανεπιστημιακά Τμήματά τους δεν επιδρά ουσιαστικά στις αντιλήψεις τους.

Ωστόσο υπάρχουν ομάδες συμμετεχόντων στην έρευνα που διαφοροποιούνται μεταξύ τους με διαφορετικά κριτήρια. Το πρώτο κριτήριο διαφοροποίησης αποτελεί το ίδιο το *νέο Πρόγραμμα Σπουδών*, το οποίο για την πρώτη ομάδα γίνεται αποδεκτό και κατά την άποψή της φαίνεται να επιτυγχάνει τους αντίστοιχους στόχους του, γεγονός που αρνείται η ομάδα που διαφοροποιείται από την πρώτη. Το δεύτερο κριτήριο διαφοροποίησης εστιάζει στη *Θρησκευτικότητα* των ερωτωμένων. Η πρώτη ομάδα δηλώνει αρκετά θρησκευόμενη και βλέπει στο νέο Πρόγραμμα Σπουδών την προβολή των στοιχείων της Ορθόδοξης Χριστιανικής θρησκείας. Αντίθετα η ομάδα που διαφοροποιείται από την πρώτη δεν είναι θρησκευόμενη και δεν ακολουθεί κάποια θρησκευτική δέσμευση. Το τρίτο κριτήριο διαφοροποίησης εστιάζει στη *διαθρησκειακή αγωγή*. Η πρώτη ομάδα θεωρεί ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών ανταποκρίνεται περισσότερο στην ανάδειξη της θρησκευτικής ετερότητας και στην κατανόηση από τους μαθητές του κόσμου των θρησκειών ως πολιτισμικών μορφών έκφρασης, ενώ η δεύτερη ομάδα διαφοροποιείται ως προς αυτό, θεωρώντας ότι αυτοί οι στόχοι είναι λιγότερο επιτεύξιμοι από το νέο Πρόγραμμα Σπουδών.

Στην Ιεραρχική ταξινόμηση που ακολουθεί διαπιστώσαμε τις έξι ομάδες, οι οποίες διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως εξής: Στις πρώτες δύο ομάδες έχουμε ερωτώμενους που έχουν θετική άποψη για το νέο Πρόγραμμα Σπουδών και θεωρούν ότι θα επιτύχει τους στόχους του κυρίως μέσω της καλλιέργειας της επικοινωνίας με το θρησκευτικά διαφορετικό, της ανάπτυξης ηθικής συνείδησης και της αποτροπής της κοινωνιά παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς. Στις δύο επόμενες ομάδες, τρίτη και τέταρτη προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι τόσο εκείνοι που δηλώνουν λίγο ή πολύ θρησκευόμενοι θεωρούν ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών θα επιτύχει σε μικρό βαθμό τους στόχους του, όπως επικοινωνία με το θρησκευτικά διαφορετικό, ανάπτυξη

ηθικής συνείδησης και αποτροπή της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς. Αξιίζει να σημειώσουμε επίσης ότι η επόμενη πέμπτη ομάδα ερωτωμένων που δηλώνει ότι δεν είναι καθόλου θρησκευόμενη και παράλληλα έχει υιοθετήσει μια αρνητική στάση απέναντι στη θρησκεία εισηγείται την κατάργηση του μαθήματος των θρησκευτικών στο σχολείο. Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι ο παράγοντας *θρησκευτικότητα* φαίνεται να παίζει καθοριστικό ρόλο για τη στάση που υιοθετούν οι ερωτώμενοι για το νέο Πρόγραμμα Σπουδών στη Θρησκευτική Αγωγή, ενώ φαίνεται και από άλλες έρευνες να επηρεάζει και τη διδασκαλία του ίδιου του μαθήματος (Καραμούζης & Αθανασιάδης 2011). Αντίθετα όταν ο παράγοντας της *θρησκευτικότητας* δεν συσχετίζεται με την κατανόηση των αντιλήψεων των ερωτωμένων για το νέο Πρόγραμμα Σπουδών, τότε οι απαντήσεις των ερωτωμένων είναι θετικές γι' αυτό. Άρα τόσο η αξιολόγηση, όσο και η εφαρμογή του νέου Προγράμματος Σπουδών στη Θρησκευτική Αγωγή φαίνεται να επιτυγχάνει τους αντίστοιχους στόχους μόνο όταν υιοθετηθούν από τους διδάσκοντες καθαρά εκπαιδευτικά κριτήρια αξιολόγησής του, ακριβώς επειδή δεν πρόκειται για ένα θρησκευτικό πρόγραμμα ένταξης σε μια θρησκευτική ομάδα ή κοινότητα που ενσωματώνει απλά εκπαιδευτικά κριτήρια, αλλά για ένα Πρόγραμμα Εκπαίδευσης που προϋποθέτει κριτική σκέψη και επιστημονικό στοχασμό. Σε διαφορετική περίπτωση η αξιολόγηση και η εφαρμογή του Προγράμματος με κριτήριο την ανεπτυγμένη θρησκευτικότητα ή αντιθρησκευτικότητα των διδασκόντων ή των εμπλεκομένων με αυτό φορέων, μάλλον προάγει τη στρεβλή κατανόησή του και φυσικά τη δυσπιστία για τα όποια θετικά στοιχεία επαγγέλλεται.

ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ ΚΑΡΑΜΟΥΖΗΣ / ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΣΤΕΦΟΣ

Universidad Nacional de Educación UNAE,

Azogues, Ecuador

### *Βιβλιογραφία*

- Durkheim, E. (2014), *Η Εξέλιξη της Παιδαγωγικής Σκέψης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.  
Hobson P. & Edwards J. (1999), *Religious Education in a Pluralist Society: the key philosophical issues*. London: Woburn Press;  
Hedges, P. (2010), Can We Still Teach 'Religions'? Towards an Understanding

of Religion as Culture and Orientation in Contemporary Pedagogy and Metatheory, in (Ed. Kath Engebretson, Marian de Souza, Gloria Durka, Liam Gearon) *International Handbook of Inter-religious Education*, Springer.

Καραμούζης, Π. (2011), Η θρησκευτική αγωγή σε μετάβαση. Το νέο Πρόγραμμα Σπουδών. Υπερβάσεις και Αντινομίες. *Επιστημονική Επιθεώρηση του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία»* Ε.Α.Π., τ. Β΄ Πάτρα, σσ. 201-217.

Καραμούζης, Π. Αθανasiάδης Η. (2011), *Θρησκεία, Εκπαίδευση, Μετανεωτερικό-τητα. Η Θρησκευτική Αγωγή στο Σύγχρονο Σχολείο*, Αθήνα, Κριτική.

Κουκουνάρας, Λιάγκης, Μ. (2015), *Επιστήμες της παιδαγωγικής και πρώτη εφηβεία. Συμβολή στη διδακτική μεθοδολογία της θρησκευτικής εκπαίδευσης*, Αθήνα, Gutenberg.

Κουκουνάρας, Μ. & Παπαϊωάννου Μ. (2016), Η θέση της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στο ελληνικό σχολείο του 21ου αιώνα: Ζητήματα υποχρεωτικότητας, προγράμματος σπουδών και παιδαγωγικής προσέγγισης, Στο Γρόσδος, Σ. (Επιμ.) *Προγράμματα Σπουδών-Σχολικά εγχειρίδια. Από το παρελθόν, στο παρόν και το μέλλον*. Πρακτικά Συνεδρίου, Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ, ΠΕΕ, Pierce-Αμερικάνικο Κολλέγιο Ελλάδος, τ. Β΄, σσ. 201-212.

Missiou, M. & Stefanos, E. (2012), Environmental Education through Comics and Internet Applications. A Case Study in High School, *Journal of Environmental Protection and Ecology*, 13 (3A).

Οδηγός Εκπαιδευτικού στα Θρησκευτικά, Δημοτικού - Γυμνασίου (2014), Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.

Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά, Δημοτικού - Γυμνασίου (2014), Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.

Ross, A. (2000). *Curriculum: Construction and Critique*, Falmer Press.

Stabback, P. (2016), *What Makes a Quality Curriculum?* UNESCO, International Bureau of Education.

Stefos, E., Athanasiadis I., Gialamas, B. & Tsolakidis, C. (2011), The Use of New Technologies and the Project Method in Teaching Statistics: A Case Study in Higher Education, *HMS i JME*, Volume 3. 2010-2011.

Stefos, E. (2015a), Causes of Death of Indigenous Ecuadorians, *International Journal of Clinical Medicine Research*. Vol. 2, No. 6, 2015.

Stefos, E. (2015b), *Eating habits among High School students in Dodecanese. Impacts of the economic crisis in Greece*, Rhodes: Evdimos Editions.

Stefos, E. & Koulianidi, G. (2016), Nutrition Data Analysis Using R: Applications in Higher Education, *Health Sciences Research*. Vol. 3, No. 1.

Stefos, E., Benalcázar Jiménez, M. E., Coral Carvajal, M. M., Córdova Vargas, P. A., Landázuri Muñoz, M. B., Lombeida Saltos, E. S., Mejía Villafuerte, D. A., Vasquez Muñoz, C. L. & Yajamín Villamarín, R. X. (2016). A Data Analysis of Social and Educational Characteristics of Ecuadorians Aged 25-64. *AASCIT Communications*, 2016; 3(3).

